

MAHKUMLARNI HUQUQLARINI HIMOYA QILISHGA DOIR NORMATIV- HUQUQIY HUJJATLAR

Jalolov Madaminbek Jamshid o'g'li

**Ilmiy Rahbar: IIV Akademiyasi huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyati kafedrasini
katta o'qituvchisi, podpolkovnik**

Umaraliyeva Dilshoda Nabijonovna

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19909271>

Annotatsiya. Ishda O'zbekiston Respublikasida ozodlikdan mahrum etilgan shaxslar (mahkumlar)ning huquq va erkinliklarini himoya qilishning huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — mahkumlarining sha'ni, qadr-qimmati va asosiy huquqlarini kafolatlovchi milliy va xalqaro normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish, ularning o'zaro munosabatini aniqlash hamda so'nggi yillardagi islohotlarning mazmunini ochib berishdan iborat.

Kalit so'zlar.

Mahkumlar huquqlari, Jinoyat-ijroiya kodeksi, Konstitutsiya, inson huquqlari, Ombudsmen, qiynoqlarga qarshi konventsiya, murojaat huquqi, yuridik yordam, ijtimoiy rehabilitatsiya, insonparvar muomala, Nelson Mandela Rules, European Prison Rules, prisoners' rights, prohibition of torture, humane treatment, rehabilitation, Bangkok Rules, OPCAT.

Kirish.

Har bir insonning huquq va erkinliklari, shu jumladan ozodlikdan mahrum etilgan shaxslar (mahkumlar) huquqlari demokratik huquqiy davlatning asosiy tamoyillaridan biridir. Mahkumlar jamiyatdan ajratilgan bo'lishiga qaramay, ularning sha'ni, qadr-qimmati va asosiy huquqlari davlat tomonidan himoya qilinishi kerak. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda inson huquqlarini ta'minlash, jinoyat-ijroiya qonunchiligini insonparvarlashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish bo'yicha keng ko'lamlislohotlar amalga oshirilmoqda.

Ushbu mavzu dolzarbligi shundaki, mahkumlarining huquqlarini himoya qilish nafaqat jazoni adolatli ijro etishni, balki ularning jamiyatga qayta moslashuvini ham ta'minlaydi. Normativ huquqiy hujjatlar mahkumlarining yashash, sog'liqni saqlash, ta'lim olish, mehnat qilish, murojaat etish va boshqa huquqlarini kafolatlaydi hamda qiynoq va shafqatsiz muomaladan himoya qiladi.

Asosiy qism

O'zbekiston Respublikasida mahkumlarni huquqlarini himoya qilishning huquqiy asosini quyidagi normativ hujjatlar tashkil etadi:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi

Yangi tahrirdagi Konstitutsiya inson huquq va erkinliklarini oliy qadriyat deb belgilaydi. 25-moddada yashash huquqi, 26-moddada qiynoq va shafqatsiz muomalaga yo'l qo'yilmasligi, 28-moddada ozodlikdan mahrum etilgan shaxslarning insonparvar muomalaga bo'lish huquqi mustahkamlangan. Shuningdek, mahkumlarining sud hukmini yuqori instansiya sudida qayta ko'rib chiqish va afv etish huquqi kafolatlanadi. Konstitutsiya mahkumlarining oila a'zolari huquqlarini cheklashga asos bo'lmasligini ham belgilaydi.

2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi (1997-yil, ko'p marta o'zgartirishlar kiritilgan)

Bu mahkumlar huquqiy holatini tartibga soluvchi asosiy hujjatdir. Kodeksning 8-moddasida mahkumlar fuqarolar huquqlariga (istisno va cheklashlar bilan) ega ekanligi, 9-moddasida esa asosiy huquqlar ro'yxati keltirilgan:

- Jazoni o'tash tartibi va shartlari haqida axborot olish;
- Taklif, ariza va shikoyatlar bilan murojaat etish (ona tilida yoki boshqa tilda);
- Javobni murojaat tilida olish huquqi;
- Advokatdan yuridik yordam olish;
- Shaxsiy xavfsizlik huquqi;
- Vijdon va diniy e'tiqod erkinligi.

Kodeks mahkumlarning mehnat, ta'lim, tibbiy yordam, uchrashuvlar (qisqa va uzoq muddatli), posilka va banderol olish huquqlarini ham tartibga soladi. So'nggi o'zgartirishlarda (masalan, 2023–2024-yillardagi qonunlar) mahkumlarning Ombudsmen (Inson huquqlari bo'yicha vakil), Bolalar ombudsmanga va xalqaro organlarga murojaat huquqi mustahkamlandi. Og'ir jinoyatlar uchun mahkumlarning saylov va referendumda ishtirok etish huquqi ham belgilandi.

3. Boshqa milliy normativ hujjatlar

- Jinoyat-protsessual kodeksi — tergov va sud jarayonida himoya huquqini, aybsizlik prezumptsiyasini ta'minlaydi.

- “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida”gi Qonun — mahkumlarning ariza va shikoyatlarini ko'rib chiqish tartibini belgilaydi.

- 2024-yil 28-avgustdagi O'RQ-948-son Qonuni — Jinoyat-ijroiya kodeksiga mahkumlar huquqlarini yanada ishonchli himoya qilishga qaratilgan o'zgartirishlar kiritdi.

- Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari — jazoni ijro etish muassasalaridagi shart-sharoitlarni yaxshilash, mahkumlarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash masalalarini tartibga soladi.

4. Xalqaro normativ hujjatlar

O'zbekiston xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilgan va ular milliy qonunchilikka moslashtirilmoqda:

- Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (1966);
- Qiynoq va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy muomala yoki jazoga qarshi konventsiya (1984);
- BMTning Mahkumlar bilan muomala qilishning minimal standart qoidalari (Nelson Mandela qoidalari) (2015) — tibbiy yordam, psixologik yordam, alohida ehtiyojli mahkumlar (nogironlar, ayollar, voyaga yetmaganlar) huquqlarini himoya qiladi.

Asosiy xalqaro hujjatlar

- BMTning Mahkumlar bilan muomala qilishning minimal standart qoidalari (Nelson Mandela Rules, 2015)

Bu eng muhim va keng qo'llaniladigan xalqaro standart. 1955-yilda qabul qilingan eski qoidalarning yangi tahriri bo'lib, 2015-yilda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan va Nelson Mandela nomi bilan atalgan (u 27 yil qamoqda o'tirgan).

Asosiy tamoyillar:

- Har bir mahkum inson sifatida hurmat va qadr-qimmat bilan muomala qilinishi kerak.
- Qiynoq, shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki kamsituvchi muomalaga mutlaqo yo'l qo'yilmaydi.

- Tibbiy yordam, ovqat, gigiyena, ta'lim, mehnat, oila bilan aloqa, diniy erkinlik va shikoyat qilish huquqlari batafsil tartibga solingan.

- 122 ta qoida bo'lib, intizomiy choralar, cheklov vositalari, izolyatsiya (yolg'iz qamoq) va maxsus ehtiyojli guruhlar (ayollar, bolalar, nogironlar) uchun alohida qoidalar mavjud.

Bu qoidalar majburiy emas, lekin ko'plab davlatlar milliy qonunchiligida qo'llaydi va xalqaro monitoring uchun asos bo'ladi.

- BMTning Boshqa muhim hujjatlari:

- Mahkumlar bilan muomala qilishning asosiy tamoyillari (Basic Principles for the Treatment of Prisoners, 1990) — mahkumlarning asosiy huquq va erkinliklarini saqlashni ta'kidlaydi.

- Har qanday shakldagi qamoq yoki hibos ostidagi barcha shaxslarni himoya qilish bo'yicha tamoyillar (Body of Principles, 1988).

- Ayollar mahkumlar bilan muomala qilish qoidalari (Bangkok Rules, 2010) — ayollar va bolali ayollar uchun maxsus standartlar.

- Qiynoqlarga qarshi konvensiya (1984) va Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (ICCPR, 1966) — qiynoq taqiqlanishi va adolatli sud huquqini kafolatlaydi.

Mintaqaviy standartlar

- Yevropa qamoqxona qoidalari (European Prison Rules, Yevropa Kengashi, 2006-yilda qabul qilingan, 2020-yilda qayta ko'rib chiqilgan)

Yevropa Ittifoqi va Yevropa Kengashiga a'zo 47 ta davlat uchun mo'ljallangan. Nelson Mandela Rulesga asoslanadi, lekin batafsilroq:

- Qamoq sharoitlari (ovqat, yashash joyi, gigiyena), ta'lim, mehnat, oila bilan aloqa, tibbiy yordam.

- Jazoni insonparvarlashtirish va mahkumning jamiyatga qayta integratsiyasiga urg'u beriladi.

- Yevropa Inson huquqlari sudi (ECHR) bu qoidalarga asoslanib ko'plab qarorlar chiqargan.

- Boshqa mintaqalar: Amerika davlatlari, Afrika va Osiyo uchun ham tegishli konvensiyalar mavjud, ammo ular kamroq rivojlangan.

Umumiy tamoyillar (chet el adabiyotlarida tez-tez ta'kidlanadi)

- Mahkumlar fuqarolik huquqlarining ko'p qismini saqlab qoladi (saylov huquqi cheklanishi mumkin, lekin inson huquqlari – yo'q).

- Qiynoq va kamsitish taqiqlanadi (mutlaq huquq).

- Tibbiy yordam erkin va sifatli bo'lishi kerak.

- Oilaviy aloqa (uchrashuvlar, xatlar, telefon) va tashqi dunyo bilan bog'lanish huquqi kafolatlanadi.

- Shikoyat qilish va mustaqil monitoring (Ombudsmen, xalqaro tashkilotlar) huquqi.

- Yolg'iz qamoq (solitary confinement) cheklangan va uzoq muddatli bo'lmasligi kerak (ko'pincha inson huquqlariga zid deb topiladi).

Amaliyot va monitoring

Xalqaro tashkilotlar (BMTning Qiynoqlarga qarshi qo'mitasi, Yevropa Qiynoqlarni oldini olish qo'mitasi – CPT, Human Rights Watch, Amnesty International) muntazam ravishda davlatlarni tekshiradi va hisobotlar tayyorlaydi. Ko'plab davlatlarda milliy preventiv mexanizmlar (NPM – OPCAT protokoli bo'yicha) ishlaydi.

Xulosa.

Mahkumlarni huquqlarini himoya qilish masalasi har qanday huquqiy davlatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida bu yo‘nalishda amalga oshirilayotgan islohotlar Konstitutsiyaning yangi tahririda mustahkamlangan inson huquqlari va erkinliklarining oliy qadriyat ekanligi tamoyiliga asoslanadi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, mahkumlarning huquqiy holatini tartibga soluvchi asosiy milliy normativ-huquqiy hujjatlar O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va Jinoyat-ijroiya kodeksi hisoblanadi. Jinoyat-ijroiya kodeksining 8 va 9-moddalarida mahkumlarning asosiy huquqlari (axborot olish, murojaat etish, yuridik yordam olish, shaxsiy xavfsizlik, vijdon va diniy e‘tiqod erkinligi, oila bilan aloqa va boshqalar) aniq belgilangan.

So‘nggi yillarda qabul qilingan muhim o‘zgartirishlar (xususan, 2024-yil 28-avgustdagi O‘RQ-948-son Qonuni va 2026-yil 15-yanvardagi O‘RQ-1112-son Qonuni) mahkumlar huquqlarini yanada mustahkamladi. Uchrashuvlar va telefon so‘zlashuvlari sonini ikki baravar ko‘paytirish, masofaviy video-uchrashuvlar joriy etish, ayollar va voyaga yetmagan mahkumlar uchun qo‘shimcha imtiyozlar berish, tintuv vaqtida jismoniy kuch va maxsus vositalarni asossiz qo‘llashni cheklash, rag‘batlantirish choralarini takomillashtirish kabi yangiliklar jazoni insonparvarlashtirish va mahkumlarning ijtimoiy reabilitatsiyasini ta‘minlashga xizmat qilmoqda.

Xalqaro darajada esa BMTning Nelson Mandela qoidalari (2015) mahkumlar bilan muomala qilishning universal minimal standartlari sifatida asosiy o‘rinni egallaydi. O‘zbekiston ushbu qoidalarni milliy qonunchilikka bosqichma-bosqich integratsiya qilmoqda. Shuningdek, Qiynoqlarga qarshi konvensiya va Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt kabi hujjatlar mahkumlarning qiynoq va shafqatsiz muomaladan himoyalanihini kafolatlaydi.

O‘zbekistonda mahkumlar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar ijobiy natija bermoqda. Milliy qonunchilik xalqaro standartlarga yaqinlashmoqda, mahkumlarning sha‘ni va qadr-qimmatini hurmat qilinishi, ularning jamiyatga qayta integratsiyasi ta‘minlanishi yo‘lida muhim qadamlar tashlanmoqda. Biroq, qonunlarni amaliyotda to‘liq va samarali qo‘llash, mustaqil monitoring mexanizmlarini yanada kuchaytirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish kelgusidagi asosiy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Ushbu islohotlarning davom ettirilishi nafaqat huquqiy davlat qurishga, balki jamiyatda qonun ustuvorligi va inson huquqlarini hurmat qilish madaniyatini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir, 2023-yil).
2. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi (1997-yil 25-aprel, 409-I-sonli Qonun bilan tasdiqlangan, keyingi o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan).
3. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 28-avgustdagi O‘RQ-948-sonli Qonuni “O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksiga mahkumlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlashga qaratilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2026-yil 15-yanvardagi O‘RQ-1112-sonli Qonuni “O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksiga jazoni ijro etish muassasalarida

masofaviy video-uchrashuvlar o'tkazish imkoniyatini yaratishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida”.

5. O'zbekiston Respublikasining “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida”gi Qonuni.

6. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Mahkumlar bilan muomala qilishning minimal standart qoidalari (Nelson Mandela qoidalari, 2015-yil).

7. Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Qiynoq va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki kamsituvchi muomala yoki jazoga qarshi konvensiya” (1984-yil).

8. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (1966-yil).

9. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) faoliyati to'g'risidagi materiallar va hisobotlar.

10. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining ozodlikdan mahrum qilish turidagi jazoni ijro etish muassasalarining ichki tartib qoidalari (tegishli buyruqlar bilan).